

Kejsarens nya täckmantel – om konsten att väva satir i svensk TV

Olle Sjögren, professor i filmvetenskap

Satirkonsten har spelat en viktig roll för vår förmåga att tränga under ytan med kritisk belysning. Genom att renodla vissa drag eller vrida på olika perspektiv kan man göra verkligheten tydligare. Men satirgenren har samtidigt fungerat som en oblodig ersättning för fysiska attacker och dueller. Man talar fortfarande om "florettstöt" eller "måltavla", "fientliga stick" eller "uddlös drift" i satiriska sammanhang.

Jag ska här försöka klargöra den satiriska strategin att linda in sin kritiska udd i mjuka omsvep. Min teoretiska utgångspunkt är begreppet "täckmantel", en metafor med djupa rötter i en historisk äventyrsgenre. Vad vore vår äventyrsromantik utan alla dessa eleganta hjältar, som kunde fåktas och dölja vapen under sin mantel? Jag nöjer mig med att nämna Greven av Monte-Christo och den maskerade hämnare, som gärna ristade in ett Z i stället för att döda motståndare.

Bruket av satirisk täckmantel har växlat enligt konventionerna i olika samhällen och medier. Det finns flera klassiska författare, som har förklätt sedelärande berättelser till djurfabler, eller skrivit av sig sin indignation i en politisk allegori. En del bildmakare har specialiserat sig på karikatyrer, som lyft fram vissa drag till komisk överdrift, eller målat en mörk samhällsbild med grotesk tillspetsning.

Ofta har det varit överhetens makt att förbjuda "nidskrifter" eller "nidsbilder" som tvingat fram symboliska förklädnader. Kyrkliga och militära potentaters gamla skydd mot "helgerån" har försvagats i borgerliga demokratier. Som enskilda medborgare förväntas vi hantera satir med humor. Det har blivit allt svårare att vinna ett ärekränkingsmål, om häcklaren kan bevisa att han burit täckmantel.

H. C. Andersens listiga bedragare

H. C. Andersens saga *Kejsarens nya kläder* (1835) lyfts ofta fram som en klassisk sinnebild för satirisk belysning. Många läsare kommer bäst ihåg barnet, som säger sanningen under kejsarens procession: ”Men han har ingenting på sig!”. Oskuldens röst har sedan glidit över i det journalistiska uppdraget att avslöja Den Nakna Sanningen om maktens herrar.

Men när vi läser om Andersens berättelse, får vi leta förgäves efter några hemligheter som makten försöker dölja. Vi får veta att kejsaren är svag för fina kläder, en fåfånga som gör honom lättare att lura. Men kejsaren framställs aldrig som en potentat med orent mjöl i påsen. Vi får också veta att hovet vimlar av ja-sägare, som inte vill riskera sina positioner. Men det förekommer bara ett enda brott i sagan – bedrägeriet med den osynliga väven som inte ens barnet ”avslöjar”.

Motorn i Andersens saga är nämligen de två listiga bedragarna, som låtsas väva sköna tyger och sy fina kläder åt kejsaren. Med entusiastiska beskrivningar och målade gester lyckas de förmedla intrycket av ett ovanligt vackert arbete. Skojarna antyder också att människor som är dumma eller inkompetenta inte kan se något så exklusivt. Så hovfolket börjar snart bekräfta att de verkligen ser bedragarnas inbillning.

Vi kan med fördel betrakta *Kejsarens nya kläder* som en sagovariant av tidens populära svindlarhistorier. Författaren etablerar ett klurigt samförstånd med sina bedragare, som skojar till sig både sidentyg och arbetsinkomster. Genom att bygga upp en låtsasväv kunde Andersen synliggöra gränslandet mellan det sociala grupptricket och det egna seendet. Men sagan innehåller ingen kritik av ”makten”. Det är vävandet av låtsastyget som står i centrum för Andersen – och för min analys av satiriska täckmantlar i TV.

Spelregler för satir i TV

Det är TV-mediet som har dominerat vårt offentliga satirutbud sedan 1960-talet. Public Service-företag som Sveriges Radio och SVT har varit reglerade av olika avtal med staten. Direktivet att spegla samhället med ”saklighet” har inte verkat lika stimulerande på utvecklingen av satir som uppdraget att ”skänka god underhållning”. Ju mer företaget öppnade sina portar för nöjesartister, desto orimligare verkade det att värdera komiska inslag som ”osaklig” information.

I praktiken har det framför allt varit Radionämnden, som formulerat regelverket mot satiriska övertramp. Under 60-talet började man fria en hel del provocativa inslag, som väckt anstöt hos vissa grupper. Det avgörande kriteriet förankrades i ett genretänkande med estetiska minimikrav. Satiriska inslag skulle ha en tillräckligt tydlig form för att uppfattas som skämt. Grundgreppet blev att väva in satiren i en genrepardi, med komisk igenkänning av vanliga TV-rutiner och schabloner.

Jag ska här analysera den satiriska täckmantelns utveckling med tre belysande exempel från Sveriges Television. Man skulle kunna tala om tre generationer, med ett tjugotal år mellan varje exempel. Vi kan lätt urskilja tre olika synvinklar i deras historiska kontext och institutionella villkor.

Först kommer en pionjär från 60-talet, som ville reta vakthundarna på Sveriges enda, hårt bevakade TV-kanal. Sedan följer en punkironiker, som vävde ihop en TV-skröna med omvänt fadersuppror. Till sist får vi bevittna hur gränsen mellan det privata och det offentliga kan upplösas i kommersiella regelsystem.

Gossen Ruda och grindvakterna

Ulf Thorén började på *Aktuellt* men utvecklade snabbt en personlig reporterstil, som kunde vara både fräck och lekfull. Thoréns inslag blev så populära att han fick fortsätta sitt gyckel med TV:s konventioner och myten om objektiv nyhetsförmedling i ett eget magasin. Hos Thorén kunde allvarstygda kolleger byta ut sina vanliga rutiner mot ett musiknummer eller en självparodi. Ibland fick tittarna se en grymtande schimpans, som satt vid *Aktuellts* nyhetsbord och lekte med manus eller telefon.

1964 gjorde Ulf Thorén ett par TV-essäer som döptes till *Television*. Här kunde han driva med både regelverk och genrekonventioner på ett mer systematiskt vis. Det var mindre riskfyllt att parodiera en folkbildare med trubbiga pekpinna än att gyckla med humorlösa beslutsfattare. För sin satirkamp mot företagets interna censorer måste Thorén väva ihop en täckmantel, som byggde på samma tvetydiga läsarter som många litterära allegori.

Avsnittet "Sveriges grindtelevision" förutsatte en viss bekantskap med 60-talets kritiska diskussioner om "grindvakter" ("gatekeepers"), som försöker filtrera bort alla "störande" inslag i media. På ytan handlade det bara om ett kulturhistoriskt kåseri, med en knarrig nostalgiton som verkade lätt parodisk.

Vi får se en lång svit med rörliga bilder från den småländska landsbygden, med kraftig dominans av fallfärdiga gårdsgårdar och rostiga grindlås. Här skimtar även en liten gosse som smidigt tar sig igenom alla hinder, vilket tycks reta en bister herre. Jag citerar ett parti ur ”Docent Bergmans” etnografiska kåseri på ljudbandet:

En verkligt gammal grind är en personlighet som man får närma sig med aktning och försiktighet. Ibland kan en ståltråd vara grindens sista stöd i livet och den oförsiktige vandraren kan lätt tillfoga grindlingen skada, om man inte tar hänsyn till hans ålder och hälsotillstånd. Vi vänder oss diskret bort medan det gamla originalet försöker komma på benen igen. Stängningsanordningarna är ett kapitel för sig. En del konstruktioner är huvudsakligen baserade på misstro mot dom betande djuren, men det finns också enkla och vackra låsanordningar. Till exempel hästskon, den vanliga haspen, den uppochnedvända horisontella träsnäpparen, den rättvända horisontella träsnäpparen, den vertikala träsnäpparen, den vertikala järnsnäpparen och pendellåset. En del grindar påminner om överdekorerade generaler och är svåra att rubba.

För att överlista vakthundarna på Sveriges enda TV-kanal måste Thorén alltså sy ihop en etnografisk dokumentär med ironisk undertext. Hans satiriska udd var så väl inlindad att man kunde associera till en pastisch i *Grönköpings Veckoblad*. Rollen som småstadens elaka buse – gossen Ruda – ersattes med en småländsk buspojke, som utan besvär kränger sig förbi genom alla grindar.

Den ståndaktige sexradikalen

Efter strömkantringen åt vänster i senare delen av 60-talet frodades en politisk satir, som var betydligt mera entydig i sin kritik av kapitalismen. Radionämnden beslöt att fälla flera militanta karikatyrer, som saknade genremässigt fäste i en svensk paroditradition.

Spexet med TV-reportage och nyhetsankare fick ett vitalt uppsving under 80-talet. Måns Herngren och Hannes Holm tillhörde en ungdomsgeneration, som måste brottas med punkrörelsens motsägelser och revoltparadoxer. Man förväntades göra uppror mot ett etablissemang, som dominerades av medelålders radikaler från 60-talet. När föräldrarna började kräva

att protesterna skulle likna ”en riktig revolution”, återstod bara att reagera med en ironisk grimas eller gest.

Vi ska se hur Herngren vände på detta dilemma med en listig satirstrategi i *Encyklopiaden* (1987). I arkivet hade han tillgång till ett längre samtal, som spelades in i Jan Myrdals författarlya i slutet av 60-talet. I detta filmmaterial lyckades Herngren klippa in sig själv, som intervjuare med helt andra frågor 1987. Genom att imitera 60-talets svartvita foto och sy ihop skarvarna med precisa blickvinklar och kamerarörelser mellan bokhyllorna, kunde han väva fram ett illusoriskt möte.

Herngrens strategi var att Myrdal skulle framstå som en obscen sexradikal och han själv som en ung och pryd TV-reporter. Grundgreppet var att rycka ut vissa ord och fraser ur sitt ursprungliga sammanhang. Vi får se Myrdal peka på hyllmeter efter hyllmeter med böcker och upprepade gånger klassificera det stolta bokbeståndet som ”pornografi” eller ”våldspornografi”.

Herngrens kulturreportage avslutas med att Myrdal spelar en favorit ur sin skivsamling. Vi får höra en smeksam låt med suckande älskog, medan Myrdal kommenterar det hela som en pacifistisk protestsång med ”stake”. Och Herngren skruvar sig generat, pinsamt berörd av den skamlösa entusiasmen hos en radikal lärdomsgigant.

Myrdal var naturligtvis inte så humorlös att han anmälde det fejkade gycklet för bristande ”saklighet”. Under 80-talet började Radionämnden alltmer bedöma genomarbetad satir som ett konstnärligt spörsmål. Man följde här den bumerangfilosofi, som kommit att genomsyra vårt moderna strafftänkande. För en artist som gör sig skyldig till övertramp, räcker det med rubbat förtroende hos allmänheten, medan ”offret” kan räkna med ökade sympatier.

Två år tidigare hade Herngrens spexgäng blivit fällda för ett inslag i *För-spelet* (1985). De lekte unga moderater med nazistisk ideologi och bytte ut ”Heil Hitler!” mot ”MUF!”. Radionämnden fann sketchen understiga ”minimikravet på god underhållning”.

Men ledamöterna ville inte utmana löjet, när Herngren svarade med en listigare provokation i *Encyklopediaden*. Han klippte in sig själv i en gammal filmupptagning från ett sammanträde med Radionämnden. Herngren ses nicka instämmande när en kvinna kräver ”självsanering”. Men han ”rå-

kar” sprätta iväg en snorkuse som verkar hamna på en herre, som rycker till vid sammanträdesbordet.

Våldtaget radhus

Genomslaget för kommersiell TV kom att förstärka attityden att tittare som tar anstöt av en provokation, bör använda sin frihet att byta kanal. Under 90-talet ägnade Granskningsnämnden betydligt mindre tid åt satiriska övertramp än ”otillbörligt gynnande”. Samtidigt har SVT markerat klyftan mellan Public Service och reklamkanaler då det gäller god satir.

Det har nämligen dykt upp en ny typ av TV-gycklare, som försöker tänja ut begreppet satir till ”chockhumor” utan täckmantel. Man går till direkt attack mot kända människor med en strategi, som kan föra tankarna till Groucho Marx farsutspel som fräck uppkomling. Han brukade närma sig Margaret Dumonts societetsdamer med en burlesk charmoffensiv, som blandade ironiskt smicker med grova förolämpningar. Fast Groucho svepte in sina oförskämdheter i en slöja av tvetydiga vitsar.

Dagens TV-torpeder anser troligen att det skulle ta för lång tid att väva en satirisk täckmantel. Det fanns större utrymme för listiga bedragare på H. C. Andersens tid, då tålmodet var en viktig dygd för hantverkare. Idag tycks det löna sig bättre att kittla TV-tittarens oförlösta blandning av framgångsdrömmar och avundsjuka. Man försöker provocera fram ett intryck att kändisen ”egentligen” är en dumskalle. Men sådana försök att avslöja ”den nakna sanningen” har hög bumerangfaktor – intrycket att provokatören ”egentligen” är ute efter att själv komma i rampljuset.

Mer genomarbetad satir kommer då att fungera som ett belägg för SVT:s förmåga att balansera kritisk samhällsbevakning och underhållning. Man kan rentav anlita frilansare som gisslar kommersiella grannkanaler med en tydlig genreparodi.

En av de mest uppskattade nöjesserierna 2001 kallades *HippHipp!*, med studentspexarna Anders Jansson och Johan Wester som drivande krafter. Här ingick en ”reality show” som hette ”Bodelningen”. Jansson och Wester spelar två entusiastiska programledare, som ska förvandla privat tragedi till offentlig tävlingshysteri.

”Bodelningen” är ett TV-evenemang som äger rum ute i verkligheten, med livets aktörer som stridande parter. Med kamera och mikrofon rör sig programledarna utanför ett radhus. De presenterar deltagarna och bygger

upp spänningen. Här samlas också en nyfiken publik, som reagerar med förtjusning och skadeglädje. Konflikterna kring en skilsmässa hetsas upp till en spektakulär huggsexa på prylar och dyrgripar, med poängräkning för de föremål som deltagarna hinner rafsas åt sig.

Parodin på en hjärtlös programform fungerar samtidigt som satir över en livsform, som suddar ut gränserna mellan ting och människor. Mitt under tävlingsstressen beslutar hustrun plötsligt att välja dottern men rata sonen. Med en liten fint lyckas hon även lämna kvar sin gamla mor, som före detta maken måste ta hand om.

Utan lite sjuk humor kan det vara svårt att skratta åt denna upphaussade våldtäkt på en radhusidyll. Genreparodin är så tillspetsad att vi inte kan uppfatta Jansson och Wester som ”riktiga” programledare eller TV-torpeder. De arbetar med satirisk täckmantel för att vi ska se det cyniska spelet under ytan. Som spexare kan de arrangera en låtsastävling med samma ironiska samförstånd som H. C. Andersen med sina listiga svindlare.

